

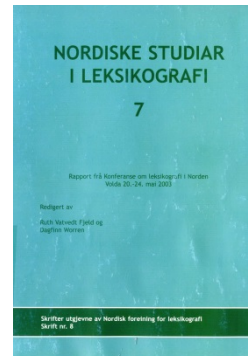
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Hvor skal vi hen, du? Om bevingede ord

Forfatter: Pia Jarvad

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 7, 2005, s. 214-220
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Volda 20.-24. maj 2003

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>



© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Pia Jarvad

Hvor skal vi hen, du? Om bevingede ord

«Winged words» is often described as one specialised category among several types of fixed phrases in language. It is however doubtful whether «winged words» is a category that can be isolated on linguistic criteria, at any rate if one uses the criteria normally applied to separate f.i. proverbs from «fixed usage». This paper discusses the delimiting process of «winged words» and claims intertextuality as the decisive criterion. The expression intertextuality is taken to express that a text, or a multi word expression, is related to another text or multi word expression and thus mediated into the language through another text. «Winged words» can be used and understood without knowledge of literary origin, but give a different meaning to the language user who recognises the original quotation in the expression.

Bevingede ord

Om et bevinget ord oplyser *Ordbog over det danske Sprog* (ODS, bind 2, 1920) at det er et almindelig kendt ord eller talemåde, og at det især bruges om sådanne bevingede ord hvis ophavsmand eller litterære oprindelse kan påvises. Men i praksis er bevingede ord et bredere udsnit af faste vendinger i hvert fald at dømme efter de bøger som samler og beskriver bevingede ord.

Udtrykket kommer fra græsk «*épea pteróenta*» som er en ordforbindelse der er hyppigt brugt af Homer om slet og ret *tale*, og som i litteratur om bevingede ord gengives med fx «hurtigt (fra læberne) flyvende ord» (jf. ODS). Georg Büchmann (1822-84) udgav i 1864 under titlen *Geflügelte Worte* en samling af ofte brugte citater i tysk, et værk som blev noget af en bestseller – 41. udgave udkom i 2002 – og gav dermed udtrykket *geflogelte Worte*, svarende til det danske *bevingede ord*, bevinget status som betegnelse for denne særlige type af faste forbindelser. Den præcise henføring af *bevingede ord* lige tilbage til Homer er også karakteristisk for genren bevingede ord. Det tyske værk blev inspiration for adskillige citatsamlinger i forskellige sprog og således også i Danmark.

Oscar Arlaud

Den første danske samling af udbredte citater blev udarbejdet af Oscar Arlaud, hvis *Bevingede Ord* udkom første gang i 1878; et supplement på 203 sider blev udgivet i 1881, og den blev betydeligt suppleret og revideret i 1906, og solgt i mange år derefter. Også den henførte udtrykket *bevingede ord* langt tilbage, men dog i en hjemlig udgave idet titelbladet anfører Peder Syv som ophavsmand til dette udsagn: «Ord har vinger». Bogen blev i 1999 genudgivet ved Evan Bogan, og i genudgivelsen er bogen på forsiden prydet af udsagnet: «Hvad Emma Gad' betyder for takt og tone, er Arlaud for det talte ord», og det er en ganske

rammende sammenligning som på mange måder er kernen i bevingede ords store udbredelse og brug, men det kommer vi tilbage til.

Oscar Arlaud stammede fra en fransk-schweizisk familie der havde bosat sig i København og senere i Helsingør. Han blev student fra Sorø Akademi i 1854 og virkede først som lærer ved to københavnske gymnasier, senere kom han til Officersskolen. Desuden oversatte han en lang række bøger fra fransk.

Oscar Arlauds *Bevingede Ord* medtager i førsteudgaven citater hvis historiske eller litterære oprindelse kan spores, mens senere udgaver også rummer længere citater, fx fra *Hávamál* (Arlaud 1906:127):

Dør Fæ, dør Frænder (selv man dør tilsidst),
een Ting veed jeg dog,
som aldrig dør: Dom over hver en Død

Ordbogen rummer enkeltord som fyldigt forklares, fx *Besærk*, *Besærkergang* (Arlaud 1906:128), og ordsprog, fx

Bedre een Fugl i Haanden end ti paa Taget (Arlaud 1906:129)

og endeligt finder man eksempler på det der nok snarere er et bevinget ord i snæver forstand, nemlig et udtryk som kan stedfæstes til 1. Mosebog Kapitel 5 vers 27:

gammel som Methusalem (Arlaud 1906:3)

Citaterne er ordnet efter temaer, og de er i rigt mål forsynet med anekdoter med høj underholdningsværdi, og de er overordnet opdelt efter oprindelse: bibelske citater, græske citater, latinske citater, oldnordiske citater, danske citater, franske, tyske og historiske (fx *lukullisk* efter den rige og i overdådig luksus levende romerske feltherre Lucullus), – og til sidst gruppen «Efterslæt» som rummer hyppigt «anvendte Ord og Talemaader, der vel ikke falde ind under saadanne «Bevingede Ord», hvis Oprindelse bestemt kan paavises, men om hvilke der dog til nærmere Forklaring kan meddeles Et og Andet, der formentlig kan have Interesse» (Arlaud 1906:517). – Se det er et ordbogskriterium!!

Der er også forklaringer på ord som *fiasko*, udtryk som *Se Neapel og dø*, og dermed ligger ordbogen mere en bog om tilfældige ord og ordforbindelser som er udvalgt fordi de har overraskende og underholdende oprindelser, jf. den svenske Gösta Bergman: *Ord med historia* 1966, den danske Galberg Jacobsen mfl.: *Nudanske ord med historie*, 1981 og den norske Johan Rosbach: *Levende ord*, 1984.

Vogel-Jørgensen

I 1940 udgav Torkild Vogel-Jørgensen sin version af *Bevingede Ord*. Også den er udkommet i mange udgaver og oplag, og den seneste revision af ordbogen er den 6. udgave fra 1990 af Poul Zerlang. Den er vokset i de 50 år fra ca. 7.000 bevingede ord til ca. 15.000 hvoraf Poul Zerlangs redaktion gav et tilskud på ca. 3.000.

Torkild Vogel-Jørgensen blev født i 1891 i Svendborg hvor faderen var redaktør af

Svendborg Amtstidende, og han døde i København i 1972, 81 år gammel. Han blev uddannet som journalist og var ansat på Berlingske Tidende fra 1922 til sin død. Under besættelsen var han i en periode Berlingske Tidendes korrespondent i Stockholm, og han skrev her et meget populært tobindsværk om Winston Churchill, der udkom i 1945. Han var forfatter af en række populære historiske værker, bl.a. «Vore Oldeforældres Tid» og «Verden siden 1945», han skrev kriminalromaner med titler som «De falske Fingre», «Den stjalne Abe», «Lyset fra Rundetårn», «Den sjældne Fisk» og «Et Søm», og han var forfatteren bag et monumentalt trebinds værk om Berlingske Tidendes historie, udgivet i anledning af bladets 200 års jubilæum i 1949. Han var medredaktør af det 24 bind store «Illustreret dansk Konversationsleksikon» og sidst, men ikke mindst, initiativtager til ordbogen «Bevingede Ord», hvis 1. udgave udkom i 1940 og omfattede ca. 7000 citater. I «Dansk Biografisk Leksikon» blev hans indsats karakteriseret med ordene: Alt sammen præget af omfattende viden og historisk sans, parret med omhyggelighed, soberhed og journalistisk verve.

I førsteudgaven bringes mottoet «Nullum est iam dictum, quod non sit dictum prius», som han oversætter til: «Der kan ikke siges Noget, som ikke er sagt før». Udsagnet tillægges Terents (ca. 200-159 f.v.t.) i prologen til Eunuchus.

Det er nok svært at danne sig et billede af hvad et bevinget ord egentlig er i Vogel-Jørgensens forstand. Fra første færd medtages længere citater, vers fra digtere, brudstykker fra eventyr, ordsprog, maximer, bonmoter, aforismer, refræner fra revyviser fra især 1920'erne, bibelcitater, enkeltord med en historie bag – og bevingede ord, og i de nye udgaver af værket føjes der til efter samme kriterier.

Bevingede ord og aforismer

I 2001 udsendte Politikens Forlag en konkurrent til *Bevingede Ord*. Den er udarbejdet af Joachim Bo Bramsen og har titlen *Bevingede ord & aforismer*. Denne ordbog rummer ca. 3.500 bevingede ord og aforismer, og de er ordnet kronologisk, så man begynder med Første Mosebogs *Svæve over vandene* og slutter med Thomas Helmigs *Nu hvor du har brændt mig af*.

Bevingede ord og aforismer fik ikke den bedste modtagelse. Der blev nævnt i kritikken at bogen manglede omhyggelighed i citering og kildehenvisning, og for på samme måde som Vogel-Jørgensen at medtage mere end blot bevingede ord og aforismer, nemlig gamle idiommer og faste vendinger. Endvidere må man indvende at gamle idiommer og faste vendinger tillægges nyere ophavsmænd, og således får forfatteren Peter Høeg æren af vendingen *at trække på skuldrene*, mens forfatterens bogtitel *Frk. Smillas fornemmelse for sne* som nu er et bevinget ord der bruges i mange variationer, ikke medtages. Forfatteren Ib Michael tillægges på samme måde *ude med snøen*, *træde i spinaten* og *gå i flinkeskolen*, og *træde i spinaten* (normalt: *jokke i spinaten*) får følgende kommentar med: «Fra *Troubadurens lærling*, 1984. Et ældre udtryk for at dumme sig eller bære sig klodset ad, som også findes på tysk».

Bevingat

I Sverige udkom i 2000 *Bevingat. Från Adam og Eva till Oväntat besök* af Birgitta Hellsing, Magdalena Hellquist og Anders Hallengren. Den rummer ca. 2.500 artikler af typen *surfa på nätet*, *Kamelen och nålsögat*, *Det sa' bare klick*, *Mellan hägg og syren*, *Ur led är tiden*, *pudel-*

ns kärne. Nogle genkendes i dansk: *surfe på nettet, kamelen og nåleøjet*, mens *det sagde bare klick* skal have sin svenske forklaring: kong Carl Gustavs udtalelse ved forlovelsen med Silvia Sommerlath om deres første møde. Ved *mellan hägg og syren* forstås som tiden fra når hægen blomstrer til syrenen er afblomstret, *ur led är tiden* er et Shakespeare-citat *The time is out of joint* fra Hamlet-monologen. *Pudlens kerne* er kendt i dansk med betydningen 'det virkelige indhold af noget', og det stammer fra Goethes Faust (1808) hvor en puddel slipper ind i hovedpersonens studerekammer. Den gennemgår forvandlinger og til slut viser den sig at være djævelen selv, og Faust udbrøder at det så var pudlens kerne.

Ordbogen er interessant derved at den nyskrevet, og den bygger på nutidig sprogbrug. Den definerer bevingede ord bredt og medtager ud over hvad de anser for bevinget ord også ord med historie, fx *folkhemmet, argusøjne*, den medtager *alte Kameraden* med oplysning om at det er den mest spillede march i verden (*Tango Jalousi* som er det mest spillede stykke musik, er dog ikke med), billedlige udtryk som *leve på en stor fod, börja på ny kula* og ordsprog og talemåder som *Rom byggdes inte på en dag*.

Afgrænsning af bevingede ord fra andre standardiserede flerordsudtryk

Der er således en betydelig variation i udvalgskriterier og applikationer. Bevingede ord beskrives ofte som en kategori blandt de faste vendinger, men det er et spørgsmål om bevingede ord er en ad sproglig vej adskilbar kategori, i hvert fald hvis man vil benytte de kriterier som i almindelighed gør det muligt at skelne mellem ordsprog og talemåder som *når krybben er tom, bides hestene*, idiommer som *jokke i spinaten*, faste vendinger som *på wc*; ikke *i, tage ansvaret*; ikke *gribe* el. *snuppe*, petrificerende elementer som *hulter til bulter, hele mollevitten*, slagord som *Skidegodt Egon!* og flerordstermer (*gul feber, rød pølse*). Det er min opfattelse at bevingede ord ikke udgør en særlig gruppe blandt de faste vendinger, men at bevingede ord er ord og flerordsudtryk med en kendt oprindelse, med en hyppig brug og en velkendthed for grupper af mennesker, og at ordet eller udtrykket benyttes ud over sit ophavssted, således forstået at brugen af det bevingede ord er løsrevet fra sin oprindelse, men alluderer til dette.

Ved afgrænsninger af typer i gruppen af faste vendinger benyttes sædvanligvis ortografiske, fonetiske, grammatiske, semantiske og pragmatiske kriterier, fx at faste vendinger består af flere ord, at trykforholdene er anderledes end ved sammenstillinger af ord i ikke-faste vendinger. Det gælder fx typerne *gå i vandet* med tryktab på verbet. Grammatiske kriterier er fx at verbalbøjning kan være mulig, mens fx kløvning og modificering af led o.l. ikke er muligt, fx **det er i spinaten han jokker*, eller **appelsin i den grønne turban* lige som hæftelse af en relativsætning til et led, jf. **han fik en appelsin i turbanen, som han lige havde bundet*. Semantiske kriterier bruges til at skelne mellem idiommer og andre faste vendinger. Pragmatiske begrænsninger er at visse synonymmer ikke kan skiftes ud med hverandre; visse kombinationer af ord kræver bestemte andre kombinationer. Faste vendinger adskilles således fra frie vendinger ved deres høje samforekomst, fx *børste tænder*, ikke *rense tænder* eller *polere tænder*. Højfrekvente ordforbindelse er ikke nødvendigvis faste forbindelser, men det kan være omverden som udvirker en høj frekvens for en ordforbindelse, og det kan gøre afgrænsningen til frie forbindelser.

Sådanne kriterier udgrænser ikke gruppen af bevingede ord fra resten af faste vendinger fx som *hvor skal vi hen, du?* (Fra et tv-spil med trolden Hugo som deltagerne skal styre forbi

en række farer for at opnå gevinst. Undervejs stiller Hugo spørgsmålet *hvor skal vi hen, du?* som nu benyttes i mange andre sammenhænge), *bare ærgerligt, Sonny Boy* (Replik fra den danske film *Den eneste ene* af Susanne Bier, 1999), *den gode, den onde og den grusomme*. (Titel på kultfilm med Clint Eastwood, en b-film over alle b-film. Omdannet fx til *den gode, den onde og den virkelig sjove* som er titel på en ugerevy i tv).

I Kjær og Holbeks bog *Ordsprog i Danmark* fra 1969 afgrænses genren ordsprog. Her opdeles faste vendinger i henholdsvis ikke-anonyme og anonyme som det primære skel. Deres ærinde er de anonyme vendinger, men behandler dog alligevel de vendinger som har kendt ophav.

De anonyme opdeles i faste vendinger: 1) som angår mennesker 2) som angår natur og kan benævnes regler om fx vejret, årstiders skiften, jordens dyrkning. Gruppe 1) anses for egentlige ordsprog og opdeles i 3: Typen *sætninger* opdeles i metaforiske og ikke-metaforiske, hvor de sidste også kaldes sentenser og her medtages de såkaldte retsordsprog. Typen *led i sætninger* er mindre faste som følge af at de er led i sætninger, og de opdeles i ordsproglige talemåder og ordsproglige sammenligninger. Begge er metaforiske, og det nævnes at ikke-billedlige talemåder falder uden for ordsprogstraditionen. Den sidste type er i replikform, og den kaldes også *wellerisme*.

Med kendt ophav er maksimer, aforismer og citater hvoraf bevingede ord er en underafdeling af citaterne. Maksimer og aforismer er litterære former med en prægnant form og koncentreret tanke. De adskiller sig fra hinanden ved at maksimerne udtrykker en almen sandhed, mens aforismerne er bevidst subjektive og pointerede. Citater er korte udpluk som bruges jævnligt, mens bevingede ord er korte udpluk som bruges særligt jævnligt. I Kjær og Holbek karakteriseres Vogel-Jørgensens udvalg af bevingede ord ud fra et systematisk synspunkt som et «*rarietetskabinet*» med faste vendinger «*af enhver art af kendt og ukendt herkomst*». Forfatterne anser derimod bevingede ord for at være «*forfattercitater ... og udtalelser af velkendte historiske personer ... som på grund af hyppig brug er blevet almen kendt*».

Peder Skyum-Nielsen har i sin disputats (*Fyndord*, 1992) taget området op til diskussion og beskrivelse. Som overbegreb definerer han kortformer:

kortform: en verbal ytring – af maksimalt tre perioders længde –, der optræder som selvstændig tekst (replik), eller tydeligt indlejret i en anden tekst (replik). Ytringen kendetegnes ved en høj grad af udtryksmæssig stilisering; og ved høj grad af intentionel væsentlighed i kommunikationssituationen. Ytringen har – i kraft af særlige udsigelsesomstændigheder, og iterativ brug – en bekendthed, og status som ‘supertegn’. På den baggrund lader ytringen sig – som kortform – variere (eventuelt i flere trin). Variationen udløser en opmærksomhedsvirkning, af kortere eller længere varighed. (s. 144).

Kortformen rummer mange forskellige arter af flerordsforbindelser, og Skyum-Nielsen har i kapitel 14 et register over kortformers benævnelser, fra *abc-rim* over *bifaldsbrøl* til *Århus-historie* med henvisninger til hvor den pågældende kortform omtales. I beskrivelsen af de enkelte kortformer hører bevingede ord sammen med kortformer som strøtanke, sentens, gruk m.fl. (s. 211), men det bevingede ord adskiller sig fra motto, kodeord og salmevers ved antallet af ord som det består af (dvs. Skyum-Nielsen regner bevinget ord som en enhed bestående af en til to sætninger), og det bevingede ord adskiller sig fra slogan, maksime eller dogme ved dets gennemsigtighed. Det vil sige at *få en appelsin i turbanen, annus horribilis* og *set i bagklogskabens ulideligt klare lys* ikke er bevingede ord i Skyum-Nielsens forstand, mens

hvad dølen nøler I efter?, Danmark er for lille et sprogområde til at have en ballet og I'll be back er det.

Intertekstualitet

Intertekstualitet er et begreb hentet fra tekstlingvistikken. I begrebet ligger der at en tekst er beslægtet med en anden tekst, og at en tekst på den måde er medieret ved en anden tekst. I den danske litteratur er Henrik Pontoppidans lille roman *Ørneflugt* kendt som en polemik mod H.C.Andersens *Den grimme ælling*, og den forstås langt bedre med H.C.Andersens som forudsætning. Megen dansk litteratur er på samme måde i gæld til Bibelen med allusioner til skriftsteder og hele historier (jf. fx Karker, Allan 1989), og ligesådan forstås med Bibelen som forudsætning.

Et nyere bevinget ord med sådanne indlejringer er *I have a dream*. Den amerikanske drøm (the American dream) er forestillingen om USA som alle muligheders land, om landet hvor den fattige gennem hårdt arbejde kan nå til samfundets top og hvor det er helt naturligt at begynde som avissælger og ende som mangemillionær. Udtrykket med dets indlejrte forestillinger hører til i den amerikanske retorik og udnyttedes af bl.a. præsident Nixon i hans nomineringstale i 1960, og verdensberømt udnyttet i Martin Luther Kings tale i Washington 1963, hvor formuleringen *I have a dream* er gennemgående i hans anprisning af et fremtidigt amerikansk samfund med lighed mellem racer og hudfarve.

Umiddelbart efter terrorangrebet i New York den 11. september 2001 brugte den daværende udenrigsminister Niels Helveg Petersen udtrykket *vi er alle amerikanere*. Det var med allusion til den amerikanske præsident John F. Kennedys ord *Ich bin ein Berliner* som han i juni 1963 udtalte i en tale under et besøg i Vestberlin hvormed han understregede USAs opfattelse af Berlin som en fri by uafhængig af østblokken, og han udtrykte dermed solidaritet og samhørighed med den dengang delte by. Udtrykket var med allusion til et klassisk bevinget ord: *civis romanum sum* (= jeg er romer). Niels Helveg Petersen brugte netop dette bevingede ord for at udtrykke solidaritet og samhørighed med det amerikanske folk i forbindelse med terrorangrebet på World Trade Center.

Men bevingede ord – eller tekster med høj grad af intertekstualitet – kan normalt godt forstås både med og uden kendskab til den forudsatte tekst. Og udtryk som *jokke i spinaten* og *få en appelsin i turbanen* er ikke nødvendigvis to forskellige typer af udtryk i konteksten, blot fordi *jokke i spinatens* ophav ikke kendes, mens *få en appelsin i turbanen* har en kendt ophavsmand, idet det nemlig stammer fra en scene i Adam Oehlenschlägers skuespil *Aladdin* fra 1805. *Aladdin*, den heldige unge mand, er ude af stand til at gribe efter en appelsin som kastes ud til en folkemængde, men den falder så i hans turban.

Bevingede ord er særegne for en bestemt kulturkreds på samme måde som idiomer, sentenser, ordsprog mv., og en del af dem har international udbredelse. Bevingede ord har for den der kender oprindelsen, en intertekstuel funktion og viser ud af den tekst som den optræder i. Bevingede ords reference er som nævnt ikke altid klar hos den enkelte bruger af udtrykket. Derfor er der et behov for opslagsværker der angiver udtrykkenes reference, ophav, betydning mv. Men da brugeren som ikke kender til det enkelte udtryks oprindelse, heller ikke ved om det er et bevinget ord eller blot fx et idiom, jf. *spinat* og *appelsin*-udtrykkene, så kan der være god grund til at medtage et vist omfang af ubevingede ord af samme karakter som de bevingede. Og det gøres der i de ordbøger som er tilgængelige selv om flerords-

forskere ikke finder det korrekt ud fra en systematisk synsvinkel. En ordbog over bevingede ord giver således svar på en række af de faste forbindelser som har ophav, men også dem som har en påfaldende eller mærkelig baggrund hvorom der kan spindes en historie. Brugeren anvender således en ordbog over bevingede ord til at verificere den tidligere nævnte intertekstualitet som brugeren fornemmer et sted, og vedkommende får svar på om det er et bevinget ord eller ej samt hvor det eventuelt stammer fra. Men en ordbog over bevingede ord kan også bruges aktivt som en demonstration af viden om intertekstualitet, fx i konfirmationstaler, i indlæg i avisen, til de få, men velvalgte ord i forsamlings osv. og dermed er den en hjælper til sproglig etikette.

Litteratur

- Arlaud, Oscar 1906: *Bevingede Ord*, 1878; 3. udg.
Arlauds *Bevingede Ord ved Evan Bogan* 1999: Bogans Forlag.
Bergman, Gösta 1966: *Ord med historia*.
Bramsen, Joachim Bo 2001: *Bevingede ord og Aforismer*
Büchmann, Georg 2002: *Geflügelte Worte*, 1864, 41. udg.
Gad, Emma 1918: *Takt og Tone*.
Galberg Jacobsen, Henrik mfl. 1981: *Nudanske ord med historie*, Politikens Forlag.
Hellsing, Birgitta m.fl. 2000: *Bevingat. Från Adam & Eva till Oväntat besök*. Bonniers Forlag.
Karker, Allan 1989: Quid Saul inter prophetas? Om bevingede og andre ord i det gamle testamente. In: *Skriv synet tydeligt på tavler*, s. 45-53
Kjær, Iver og Bengt Holbek 1989: *Ordsprog i Danmark. 4000 ordsprog fra skrift og tale gennem 600 år*. Paludan 1969, 3. udg.
Rosbach, Johan 1984: *Levende ord*.
Ordbog over det danske Sprog 1920, bind 2.
Skyum-Nielsen, Peder 1992: *Fyndord*. bd. 1-2. Hans Reitzels Forlag.

Noter

1. Emma Gad udgiver i 1918 etikettebogen *Takt og tone* som beskriver regler for god opførsel.